

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XIII. KÖTET. VIII. SZÁM.

KI VOLT CALEPINUS MAGYAR TOLMÁCSA?

SZILY KÁLMÁN

R. TAGTÓL.

Ára 10 kr.

BUDAPEST.

1886.

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. *Télffy Ivántól.* 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvénykönyvhöz *Télffy Ivántól.* 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. *Tárkányi J. Bétától.* 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. *Szász Károlytól.* 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása *Toldy Ferencztől.* 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. *Vambéry Ármintól.* 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Geleji Katona István főleg mint nyelvész. *Imre Sandortól.* 1889. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. *Bartalus Istvántól.* Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szindarabjai. 1550—59. — 2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. 3. Baldi Magyar olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szeneci Molnár Albert 1574—1633). *Toldy Ferencztől.* 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. *Brassai Sámuelről.* 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kézíratai- és nyomtatványairól. *Bartalus Istvántól.* 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbban érkezett négy Corvin-codexről. *Mátray Gábor* l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikái felfogásról. Székfoglaló. *Szász Károly* r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. *Joannovits Gy.* l. tagtól 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. *Finály Henrik* l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. *Télffy Iván* lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. *Zichy Antal* l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szótárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növényntani névtár XVII. és XVII. századbeli párhuzam-akkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei előtt) *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókról és megjelölésük módjairól. *Gr. Kuun Géza* lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. *Szilády Áron* l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. *Szenássy Sándor* l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A djefterekről. *Szilády Áron* lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. *Szvorényi József* lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 krajczár.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázói után. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Cséri János Barczai Ákos fejedelemléhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében *Szabó Károly* r. tagtól. 1872. 18 l. 10 krajczár. — III. Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. *Szabó Imre* t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló *Vadnai Károly* l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett *Finály Henrik* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. *Dr. Goldziher Ignác*tól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. *Riedl Szende* l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. *Gr. Kuun Géza* l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. *Riedl Szende* lev. tagtól. 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. szám. Paraleipomena kai diorthomena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1874. 151 l. 40 kr. — II. szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. szám. A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mivélése

KI VOLT CALEPINUS MAGYAR TOLMÁCSA?

SZILY KÁLMÁN

R. TAGTÓL.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1886.

FRANKLIN-TARSULAT NYOMDÁJA.

Ki volt Calepinus magyar tolmácsa?

(Fölolvastatott a M. T. Akadémia 1886. május 3-án tartott ülésén.)

XVI. századi irodalmunk termékei között egy sines, mely akár a nyelvanyag terjedelme és minősége, akár az irodalmi nyelv fejlődésére gyakorolt befolyása tekintetében, Calepinus Dictionariumával versenyezhetne. A benne összegyűjtött változatos szókincs mellett egészen eltörpül akár Pesti Gábor szótárkája, akár Szikszai Fabriciusé, sőt az addigi 150 vagy 200 magyar nyomtatvány összes szókészlete is. Későbbi szótáríróink nemcsak hogy fölhasználták Cal. magyarjának úttörő művét,*) hanem egyszerűen kiírták belőle a nekik szükséges szokat, és pedig minden kritika nélkül, még a sajtóhibákat is készpénzül vévén. Irányadó szerepét 200 évnél tovább, egész Baróti és Sándor István koráig megbírta tartani, és még ma sincs teljesen kiaknázva. A *Nyelvőr* majd minden füzete meríthet belőle tanúságokat, melyek Molnár Albert, Páriz-Pápai, sőt még Kresznerics figyelmét is elkerülték. Czuczor-Fogarasirol tudva van, hogy nagyon is megbíztak Kresznericsben s Calepinust azon hiszemben, hogy már ügyis teljesen fel van dolgozva, nem is vették figyelembe. Csakis a készülőben levő *Nyelvtörténeti Szótártól* remélhetjük a Calepinusban fölhalmozott nyelvkincs teljes kiaknázását.

Ki volt Cal. magyar tolmácsa? Egymaga, vagy többed magával gyűjtötte-e, és mikor gyűjtötte Cal. számára a magyar szokat?

Irodalom-történetünk mind eme kérdésekre maig is adós a felelettel, sőt ekkoráig még azt a sokkal könnyebb kérdést sem döntötte el: mikor és hol jelent meg Calepinusból az a kiadás, melybe

---

*) Szcenzi Molnárt Albert őszintén be is vallja az I. kiadás előszavában: «in versione juxta me interprete, qui Calepino Ungarica inseruit.»

már a magyar nyelv is föl van véve. Irodalmunk régiebb historikusai, Bod Péter,¹⁾ Sándor István²⁾ azt állítják, hogy a kiadás Lyonban, 1587-ben jelent meg először; az újabbak, Toldy Ferencz,³⁾ Szabó Károly⁴⁾, a külföldi könyvészekkel egyetértve⁵⁾, a megjelenés helyéül Baselt, évéül 1590-t állapítják meg, a nélkül, hogy a Bod Péter köz kézen forgó szótárában foglalt adatot megczáfolnák vagy csak meg is emlitenék. A baseli kiadást eme tudósaink bizonyára azon okból tartották elsőnek, minthogy az előszóban Henric-petri Sebestyén typographus világosan kijelenti, hogy a lengyel, magyar és angol nyelvet ebbe a kiadásába vette föl legelőször.⁶⁾

Azonban eme világos és határozott kijelentés daczára sem szabad Bod Péter állításának hitelességében kételkednünk. A lyoni kiadásról az idéztem helyen elmondja Bod Péter azt is, hogy e kiadást Janus Passeratius és (Joannes) Ludovicus de la Cerda gondozták, sőt a lyoni nyomdász előszavából még e szavakat is közli: «novissime autem tribus disertissimis Viris provinciam mandavimus, ut quo labor hic noster esset commendatior, Polonicam Linguam, Ungaricam, atque Anglicam adjicerent». Első pillanatra úgy látszhatik, hogy a két nyomdász most idézett nyilatkozatai ellent mondanak egymásnak; bővebb megfontolás után azonban átlátjuk, hogy a két nyilatkozat jól összeegyeztethető. A baseli nyomdász ugyanis voltaképen csak annyit mond, hogy az ő kiadásai közül (nostra cura) ebbe vette föl a lengyel, magyar és angol nyelvet legelőször, a mi nem zárja ki azt, hogy másutt, más nyomdában készült kiadások valamelyikében e nyelvek már előbb is föl ne lettek volna véve. Bod Péter, a minden tekintetben szavahihető és lelkiismeretes Bod Péter kezében volt ilyen példány, és pedig lyoni

¹⁾ A Párizz-Pápai 1767-iki kiadásához írt ajánló levelében mondja Bod Péter: «Ambrosii Calepini Dictionarium cum Anno 1587. Lugduni in Gallia ederetur, addita est etiam Hungarica Interpretatio.»

²⁾ «Ki magyarázta legyen a Calepinust, midőn 1587-ben Lióban jött ki, nem tudatik bizonyosan.» *Sokféle*, VIII. köt. 44. l.

³⁾ *Magy. Nemz. Irod. Története rövid előadásban*. Pest, 1867. 53. l.

⁴⁾ *Régi Magyar Könyvtár*. Budapest, 1879. a 117., 135. és 144. ll.

⁵⁾ Igy p. Ersch és Gruber *Allg. Encycl.*; Brunet; Grässe; Haefler a *Biographie Universelle*ben a *Calepine* czikk alatt.

⁶⁾ «Præter illas superioris editionis linguas et Polonica, Ungarica et Anglicæ hac demum vice, nostra cura, adjectæ venerint.»

kiadás 1587-ből. Kétségtelen tehát, hogy Toldy Ferencznek, Szabó Károlynak az az állítása, mely szerint a magyar Cal. először Baselben, 1590-ben jelent volna meg, tévedésen, a baseli nyomdász szavainak félreértésén alapszik.

A lyoni kiadás Magyarországon nem igen terjedhetett el, vagy talán egészen ismeretlen is maradt; legalább Sándor István, Szabó Károly egyetlen egy példányt sem találtak belőle, holott a baseli 1590-iki kiadás csak magában Budapesten megvan legalább is 10 példányban. Ennek oka, azt hiszem, könnyen megmagyarázható. Lyonnal a XVI. század végén Magyarország nem állt semmiféle élénkebb összeköttetésben, holott Baselben, a protestantismus egyik főfészkeben és híres egyetemén, mely még a XVI. század második felében sem süllyedt le a Rotterdami Erazmus korabeli fényes polczról, sok magyar ifjú fordult meg s hazajöve is bizonyosan sok maradt közülök baseli tudósokkal, könyvkereskedőkkel levelezésben. Kétségtelenül ez az oka annak, hogy a baseli kiadás nálunk oly gyakori, a lyoniból pedig unicum sem kerül.

De talán a külföldön maradtak fön belőle példányok? Hol keressük ezeket? Első sorban bizonyára Párisban, a gazdag Bibliothèque nationaleban.

A kérdés fölkelte érdeklődésemet, levelet intéztem Párisba a classzikus műveltségű De Gerando Attilához, kinek nevét Párisban és Budapesten tartott előadásaiából, franczia és magyar nyelven megjelent dolgozataiból a párisi és a budapesti tudománykedvelő közönség egyaránt ismeri és tiszteli. Megkértem, fáradna el a Bibliothèque nationaleba s tudná meg, nincs-e ott példány Calepinus 1587-ik évi lyoni kiadásából s vajjon a latin szavak magyarul is tolmácsolva vannak-e benne, s ha igen, írna ki belőle különféle helyekről egyes magyar szavakat, hogy őket itthon a baseli kiadásbeli szavakkal összehasonlíthassam.

De Gerando Attila válasza nem sokáig váratott magára, s a benne foglalt tudósítás nemcsak fényesen igazolja Bod Péter állításának helyességét, hanem teljesen új adatokkal is szaporítja eddigi ismereteinket. Calepinus szótárának lyoni kiadásában csakugyan megvan a magyar nyelv is.

«Egy nagy in folio kötetet hoztak előmbe — írja De Gerando — címlap nélkül, de a kötésre hátul, régi papíron és régi írással ez van írva:

Dictionarium
Calepini
Lugduni
1585.

Belül, a szótár első lapján legfönt ez áll: Calepini Dictionarium latinum, Præter adagia selectiora, et Gallicas, Italicas, Hispanicas voces, variè auctum, permultisque mendis accurate repurgatum, atque Hebraica, Græca et Germanica explanatione illustratum; s ezek alatt kisebb betűkkel: Jam vero postrema hac editione magna latinarum vocum accessione, linguisque tribus, Polonica, Ungarica et Anglica locupletatum, cum haud pœnitenda multorum locorum censura.

Van előszava is (Typographus Candido lectori) s ebben a következő sorok, melyeket már Bod Péter is kijegyzett a lyoni kiadásból: novissimè autem tribus disertissimis viris provinciam mandavimus, ut, quò labor hic noster esset commendatior, Polonicam linguam, Ungaricam atque Anglicam adiicerent.

A szótárban a kilencz nyelvű magyarázat közül (héber, görög, francia, olasz, német, spanyol, lengyel, magyar, angol) a magyar mindig az utolsó előtti.»

Ezen eddig teljesen ismeretlen adatokból, melyeket De Gerando Attilának köszönünk, kiviláglik:

1. az, hogy a párisi *Bibliothèque nationale*ban őrzött címleptalan Calepinus (Inventaire X. 260') lyoni kiadás s hogy benne már a magyar nyelv is megvan.

2. Hogy e szótár a latinon kívül kilencz nyelvű, tehát ú. n. dictionarium decem linguarum. A baseli 1584-iki kiadás nyolcz nyelvéből és az 1590-iki kiadás tizenegy nyelvéből a lyoniban nincs meg a belga nyelv.

3. E példány, a kötésére följegyzett régi írás szerint, 1585-iki nyomtatás, tehát a baselinél 5 évvel és a Bod Pétertől említett lyoninál 2 évvel régiebb kiadás.

De Gerando Attila kértémre ki is írt e példányból mintegy 50 magyar szót, s ezek a következők:

Abdomen, Has, auagy potrok.

Abduco, El viszöm.

Abedo, El ezem, el ragom.

Abemo, El veszöm.

Abeo, El megyők.

Abiuro, Eskőuefssel meg tagadom, el esközem.

Abjudico, Törüénnyel rolam masra haritom meg vetem.

Ablaqueo, Faknak es zölőnek tővet megafom ki nytőm.

Ablaquatio, Előfának, es zölő twnek meg asása, kynytása.

Abrogo, Minden haznát es erciét el vefzem el tőrlőm, fel

Acerra, Tőmién tartó lādatska auagy toboz. [bontom.

Afflictus, Megh nyomorúlt.

Affligo, Az földhőz verőm, paskolom.

Affluo, Bwuelkődőm.

Affrico, Valamihőz vakarom.

Agedum, No, nofzza.

Aggredior, Hozzá fogok, reá rohanok.

Aggrego, Egy hylre gyűytőm.

Agilis, Serény gyos kinyi.

Bellicosus, Viadalos.

Poema, Versel irot könyw.

Philosophia, Bőltsesegnek zerelme, philosophia.

Virtus, Josagos tselek edet.

Ha e szavakat az 1590-iki baseli kiadás megfelelő helyein állókkal összehasonlítjuk, csakhamar meggyőződünk, hogy a magyar nyelvet illetőleg a baseli kiadás szolgai utánnyomása a lyoni-nak. Ugyanazok a sajtóhibák, melyek a lyoniban estek, hűségesen át vannak mind véve, s természetesen még újakkal tetézve is. (A baseliben abjudico, affligo alatt Törüennyel, paskolom áll; a lyoniban Törüénnyel, paskolom.)

E szerint ránk magyarokra nézve Cal. editio princeps nem a baseli, hanem a lyoni, melyből eddigi tudomásunk szerint egyetlen példány sincs a hazában. És a külföldön se volna más, mint ez a czímlaptalan példány a Bibliothèque nationaleban? Alig hihető!

Újból írtam De Gerando Attilának, további kutatásokat kérve tőle. Válasza, melyet e levelemre küldött, teljesen földeríti a dolgot és kezünkbe adja a könyvészeti kérdés végleges megoldásához a kulcsot:

„A míg elhozzák az 1585-iki példányt, írja De Gerando a Bibliothèque nationale olvasó terméből, íme kezeim között van egy 1586-iki kiadás. Ez épebb, leírom a czímlapját: „Ambrosii | Calepini | Dictionarium | Decem lin- | guarum“.

Nuper hac postrema editione quanta maxima fide ac diligentia fieri potuit, | accuratè emendatum, multisque partiùs cumulatam, et aliquot | milibus vocabulorum locupletatum. | Ubi latinis dictionibus Hebrææ | Græcæ, Gallicæ, Italicæ, Germanicæ et Hispanicæ, itemque nunc primo et Polonicæ, Vngaricæ, atque Anglicæ, adiectæ sunt. | Accesserunt insignes loquendi modi, lectiones etymologiæ, opposita, translationes, | adagia ex optimis quibusque auctoribus decerpta. | Huc, præter alia, accedunt certæ syllabarum quantitatis notæ, singulis vocibus inscriptæ: magna silua nominum, tum appellatiuorum, tum propriorum: ut virorum, mulierum, sectarum, populorum, deorum, siderum, urbium, marium, fluviorum, montium et reliquorum: ut sunt vici, promontoria, stagna, paludes etc. Ita ut hæc editio omnibus thesauris et Dictionarijs, quæ hactenus collecta sunt, incredibili et rerum et verborum numero sit locupletior. Ezután jö a nyomdabélyeg: egy oroszlány ezen felirással: „De forti dulcedo“. A czimlap alján: „Lugduni MDLXXXVI. Cum Privilegio Regis“. — 2^r. 1153. lap.

Elül: cziml. s a következő számozatlan levelen a kiadó előszava: „Typographus Candido lectori S. D.“ — Ezután, e levél tulsó lapja alján: „Extrait du Privilège du Roy. — Par grace et privilège du Roy il est permis à Estienne Michel, tant pour lui que autres ses participes marchands libraires de Lyon, d'imprimer ou faire imprimer un liure intitulé Ambrosii Calepini Dictionarium, reueu et augmenté de nouveau. Et faict deffences le dit Seigneur à tous marchands libraires, imprimeurs, ou autres de quelque qualité qu'ils soyent de non imprimer vendre ou distribuer en ses pays terres et seigneuries ledict liure, avec les reuisions et augmentations qu'ils y ont faict adiouster, sans le sceu vouloir et consentement dudict Michel et ses participes, et ce jusque au temps et terme de dix ans, à compter du iour et date apres que le dict liure sera paracheué d'imprimer stb. stb. Donnees à Paris le 25 Octobre 1579. Signees par le Roy en son Conseil Poutelain et seellees en cire jaune du grand seel.

A lyoni kiadás eme teljesen ép példányának könyvészeti leírása a következőkről tesz tanúságot:

1. A *Dictionarium decem linguarum* szerkesztői és dolgozó társai 1579 körül, a mely évben a kiadó megkapta a királyi szabadságot, foghattak a munkához.

2. E szótár 1586-ban már nemcsak hogy forgalomban volt, hanem ez évben a kiadó már új kiadást is bocsátott közre. A címlapon ugyanis hivatkozás van egy *n e m r é g i b e n* kibocsátott megelőző kiadásra („*nuper hac postrema editione*“), amely minden valószínűség szerint 1585-ben jelent meg.

3. Az 1585-iki címlaptalan és az 1586-iki teljesen ép példány bevezetésének és szövegének összehasonlítása azt mutatja, hogy a két kiadás szövege lapról-lapra tökéletesen megegyez s hogy mindkettő egyazon szedésnek változatlan lenyomata. Csakis abban különbözik egy a másától, hogy az 1585-iki kiadásban az előszó nagyobb-fajta betűkkel van szedve, mint az 1586-ikiban s hogy az utóbbiban megvan az *Extrait de Privilège du Roy*, amabban pedig hiányzik.

4. A Bod Pétertől bizonyosan külföldön látott 1587-iki kiadás, igen hihetőleg, szintén változatlan lenyomata lesz az 1585. és 1586-iki kiadásnak, úgy hogy eme három kiadást könyvészetiileg ugyan külön háromnak, de lényegileg egy kiadásnak kell tekintenünk.

5. Calepinus tiznyelvű szótárának helynév nélkül 1594-ben megjelent kiadása,¹⁾ melyből a m. nemzeti múzeum könyvtára két érdekes kötetű példányt bír, címlapjára és az előszó nagy részére tökéletesen megegyez a lyoni kiadással, szövege azonban, hogy a munka ne legyen oly nagy terjedelmű, rövidebbre van összevonva.²⁾ A címlap alján megnevezett kiadók: Eustathius Vignon örökösei, Jacobus Stoer, Guillelmus Lemaire és Jacobus Chouët, miként ezt dr. Dankó József akad. tag úr szíves közléséből tudom, genfi nyomdászok voltak, s így e kiadás is igen hihetőleg genfi kiadás, nem pedig frankfurti, mint a hogy Toldy Ferencz *Irodalomtörténetében* állította.

* * *

Mielőtt a jelen tanulmány címéül választott kérdés taglatára áttérnénk, kísértsük meg, vajjon a Cal. szótárában levő magyar szók írásmódjának, helyesírásának s tájnyelvi kiejtésének beható vizsgálata alapján nem lehetne-e következtetéseket tennünk, melyek a

¹⁾ Szabó Károly *Régi M. Könyvtárában* 277. szám alatt.

²⁾ „*Denique quia hic liber nimis mole hactenus laboravit, quædam prorsus aliena et superflua resecanda curavimus.*” (A nyomdász előszavából.)

főkérdésre némi világot vethetnének és eldöntését esetleg megkönynyíthetnék. E vizsgálat eredményére nézve tökéletesen közönbös, vajjon az eredeti lyoni kiadást vagy a baseli első kiadást, amannak hű utánnyomatát vesszük-e alapul. Én az 1590. évi baseli kiadást használtam, de a netáni másodlagos sajtóhibák ellenőrzése végett egybe is vettem az 1594. évi genfi kiadással.

Cal. szótárában a magyar szók írásmódja, helyes írása egészben véve oly tarka és oly ingatag, hogy az első felszínes betekintés után nagyon hajlandó lehet akárki annak a kijelentésére, hogy az írásmódból itt bizony semminemű határozott következtetés nem vonható. A hosszú magánhangzók: *á, é, ó, ú*, hol a ma szokásos ékezzettel (*animositas, bátorság, conversio, térés, elegantia szépség, deductio elkészítés, cichorium katángkóró, converto fordúlok, convexus domború, homorú* stb.); hol pedig accent circonflex-szel (*fiscus, fiscale, fiscina tárház, tárházhoz való, scopus czele*); hol minden megkülönböztetés nélkül (*securitas batóságos élet, solstitium nap megterese, pulcer zep, intubus katángkoro, tristitia zomoruság* stb.), hol pedig a rövid magánhangzó megkettőzésével (*grabatum aagy, aër eeg, finis vee, cuneus eek, arteria eer* stb.) vannak írva. Az *ü* és *ű* hol egyszerű *w*-vel (*anulus gywrr*), hol *w'*-vel (*anularis gyw'-rr's*), hol *ŵ*-vel (a baseliben *we*-vel: *vervex, werwe*), de a régiebb íróknál, pl. Pesti Gábornál is szokásos *y* vagy *ÿ*-nal egyetlen egyszer sem, valamint az *ö* és *ő* sem található már *ew*-vel, hanem vagy *ô*-nek, vagy néha a lyoniban *ê*-nek írva. A *j* legtöbbször csak *i* (*bonus ió, navis haido*), sokszor *y*-nal (*acclino, hozzá haylok*), elvértve a mai írás szerint is (*propendens alahajlott*). A *jés* hangok többször a mai írás szerint *y*-nal, de gyakran *i*-vel is (pl. *abavia, az iób atyam attyának az annya, de paternus atiai, octo, niolcz, celeritas gyorsaság, velocitas gyorsaság, calamitosus, nyaualyas, miser niaualias*). A sziszegők közül *cs* legtöbbször *ts*-sel, néha *cz*-vel is, pl. *consilium tanáts, magnetes, senatores tanaczbeli*; de soha *ch*-val, mint a hogy még Pestinél is: *bochafsad, gymelch*. Az *sz* majd a mai kettős betűvel, majd a codexirodalombeli *z*-vel, mint ezt majd alább több példában megmutatjuk. A megnyújtva ejtett *sz* majdnem kivétel nélkül *zz*-vel, elvértve *ssz*-vel is, pl. *pronuba niozolio azzony, de domina a f szony*.

Ha az iméntiekben röviden vázolt helyesírási rendszert, vagy

jobban mondva rendszertelenséget, nem csupán egészében, hanem minden részletében s az egyes helyek statisztikája szerint is bonczoló kés alá vesszük, nevezetes következtetést vonhatunk, t. i. azt, hogy a magyar tolmácsolás nem egy, hanem mint már Bod Péter is gyanította, legalább is két ember műve. Sőt megmondhatjuk azt is, mely részeket dolgozta az egyik, melyeket a másik, s hogy hol dolgoztak együtt. Már a futólagos lapozgatás is meggyőzhet mindenkit arról, hogy az I. részben *A*-tól s különösen *B*-től *L*-ig a hosszú magánhangzók ékezésére, a számtalan sajtóhibát természetesen figyelmen kívül hagyva, kiváló gondot fordítottak, holott a II. részben *M*-től s különösen *N*-től *Z*-ig a magánhangzók ékezése, úgy szólván, példátlan. Az I. részben a helyesírás következetesebb, újabbszerű és gyakorlott író kezére valló, a II. részben ódonabb, következtelenebb s minden lépten-nyomon ingadozó, elannyira, hogy a két részt lehetetlen egy és ugyanazon kéz munkájának tartani. Világosan kitűnik ez a kétséges helyesírású szavak előjövetelei helyeinek összehasonlító méltatásából. Erre nézve én következőkép jártam el. Vettem egy a föntebbiek szerint ingadozó orthographiájú, különben tetszőlegesen választott olyan szót, a mely előreláthatólag több helyen és különféle betűk alatt előfordulhat; megkerestem az illető helyeken, kiírtam az ott talált helyesírás szerint s azután egymás mellé állítottam a talált alakokat. Íme egy pár példa, találomra választva:

Beszéd. — E szót és származékait*) az I. részben (*A—L*) 73 cím alatt 76-szor találtam meg, 71 esetben beszédnek (*sz*-vel)

---

*) A következő címek alatt: abagio, adagium, allegoria, alloquium, ambages, ambiguitas, apologus, blandidicus, brevilocus, brevilocus, brevilocus, charientismos, collocutio, colloquium, colloquor, commemoro, concludo, confabulo, congressio, denarro, dialogus, dico, dictata, dicteria, dictio, dictito, dicto, disserto, dissertatio, ecloga, ecphrasis, edissero, eloquium, enarrabilis, enarratio, enarro, enunciatio, enunciativus, enunciatum, epilogus, erenata, fabella, fabula, fabularis, fabulator, fabulor, fabulositas, facetiæ, fallaciloquentia, falsidicus, falsiloquus, fans, fandus, flexanima, flexiloquus, gerrones, historia, homilia, illecto, inaniloquus, inauditiuncula, incivilia, indisertus, indiserte, inenarrabilis, interfaris, largiloquus, lepor, lexis, logodædalus, logos, loquela — magniloquus, magniloquentia, mendaciloquus, morologus, narrabilis, narratio, narrator, narratus, narro, obrogo, obscoenissimus, obticentia, ogganio, parabola, peroro, peroratio, planiloquus, præfatio, prænarro, prologium, prologus, proloquium, pronuntio, pronun-

és csak 5 esetben bezednek (*z*-vel) írva; ellenben a II. részben (M—Z) 48 cím alatt 49-szer fordul elő, és mind a 49 esetben, kivétel nélkül, bezednek van írva. Világos ebből, hogy az I. rész írója, néhány toll- vagy sajtóhibát leszámítva, következetesen *sz*-vel akarta e szót írni, a II. részé pedig következetesen *z*-vel. Ha az *sz* és *z* mind a két részben vegyest fordulnának elő, gondatlanságnak vagy ingadozásnak tulajdoníthatnók a tarka írásmódot; így azonban okvetetlenül azt kell következtetnünk, hogy a két rész nem egy kéz munkája. Vegyünk egy másik példát:

Szent.¹⁾ — Az I. részben 52 cím alatt 55-ször fordul elő, 54 esetben szentnek és csak 1 esetben zentnek írva, ellenben a II. részben 44 cím alatt 48-szor fordul elő, 3 esetben szentnek, 45 esetben zentnek írva. Itt is világos, hogy az I. rész írója az *sz*-es, a II-iké pedig a *z*-és írás híve volt.

Szűz.²⁾ Az I. részben 14 cím alatt ugyancsak 14-szer kivétel nélkül *szwz*-nek, a II. részben 9 cím alatt 10-szer, szintén kivétel nélkül, *zwz*-nek vagy *zŵz*-nek írva.

---

ciatio, pronunciator, pronunciatum, pronunciatuſ, proverbium, relatuſ, renarro, ſchema, ſermo, ſermocinor, ſermocinatio, ſermunculuſ, ſvaviloquens, ſvaviloquentia, ſtultiloquium, taciturnuſ, vanidicuſ, vaniloquuſ, vaniloquentia, verbum, verbigero, verboſe, veriverbium, verſutiloquuſ, vocabulum.

¹⁾ E címek alatt: apotheoſiſ, aprilis, arrha, aſpergillum, aſylum, auguſtuſ, auguſte, calamitæ, capuluſ, carcinethron, conſecro, conſecraneum, conſecratio, conſecrator, corion, corruda, dedico, dedicatio, deſacro, deſecro, devotio, devoto, devotoriuſ, devotuſ, devoveo, dico, dicatio, dicatura, diuſ, divuſ, divaliſ, eccleſia, ephemeron, exauguro, excommunicatio, februo, feralia, feretrum, hagiographia, hierophanta, hierophylax, hyperion, inauguro, indigeteſ, initio, lucuſ, luſtraliſ, luſtramen, luſtratio, luſtratuſ, luſtricuſ, luſtrificuſ — myſtagoguſ, myſteria, october, perſancta, perſpergo, pie, polliceo, prædivinuſ, profanuſ, puſula, puſuloſuſ, quintiliſ, religio, religioſe, religioſitaſ, religioſuſ, reſpergo, reſperſuſ, reſperſuſ, ſacer, ſacerdoſ, ſacrarium, ſacratio, ſacratuſ, ſacricola, ſacrifer, ſacrificaliſ, ſacrificatio, ſacrificiuſ, ſacrificuluſ, ſacrificuſ, ſacrilegiuſ, ſacrileguſ, ſacro, ſacrum, ſacrifico, ſacroſanctum, ſancte, ſanctitaſ, ſanctuariuſ, ſandapila, theologia, theologuſ.

²⁾ E címek alatt; caſtuſ, caſtuſ, caſte, caſtitaſ, caſtimonia, caſtificuſ, cœlebaſ, cœlibatuſ, devirgino, engium, hymen, impudicuſ, impudicitia, innuba — pudicuſ, pudice, pudicitia, ſimplex, virgo, virguncula, virginaliſ, virgineuſ, virginitaſ.

Szelid.¹⁾ — Az I. részben 15 cím alatt ugyanannyiszor *s zeléd* vagy *s zelíd*; a II. részben 18 cím alatt 17-szer *zily gi*, *ziligy*, *zelegy* vagy *zeled* és csak 1-szer *s zeled*.

Szük.²⁾ — Az I. részben 16 cím alatt 17-szer *s z w k* és egyetlenegyszer *sincs z w k*, ellenben a II. részben 14 cím alatt ugyanannyiszor *z w k* és egyetlenegyszer *sincs s z w k*.

Szerszám.³⁾ — Az I. részben 24 cím alatt 24-szer *szer*-számnak és csak 1-szer *zerzamn*-nak írva, a II. részben 14 cím alatt 1-szer *szerzam*, 2-szer *zerzám* és 11-szer *zerzam*.

Gyönyörű. — Az I. részben kivétel nélkül *gyöngörw* vagy *gyönörw*, a II. részben legtöbbszörre *giönörw*, *giönörköttetöm*, mint pl. *oblecto*, *perjucundus*, *reficio*, *prolubium*, *voluptas* szók és származékaik alatt.

Folyok. — Az I. részben több mint 60 különféle helyen következetesen és kivétel nélkül: *folyok*, *folyás*, *folyó*, *folyam*; ellenben a II. részben legtöbbszörre *foliok*, *folias*, *folio*, *foliam*, mint pl. *permano*, *præterfluo*, *præterlabor*, *profluo*, *protectum*, *refluo*, *remano*, *rheuma*, *rivus*, *septemfluus*, *serpens*, *scateo*, *sublabor*, *subterfluo*, *transfluo* szók és származékaik alatt.

Nyavalya. — Az I. részben, az *ærumna*, *affectus*, *afflictio*, *calamitas* és *conflictatio* cikkekben, összesen 9-szer, következetesen *nyaualyá*-nak, ellenben a II. részben, a *miser* és *morbus* cikkekben, összesen 7-szer, következetesen *niaualyá*-nak van írva.

¹⁾ E címek alatt: *cicur*, *cicuro*, *comædice*, *dasypus*, *domo*, *domitura*, *domitor*, *domitrix*, *domabilis*, *domito*, *edomo*, *indomitus*, *indomabilis*, *intractatus*, *intractabilis* — *mansuetus*, *mansuete*, *mansuetudo*, *mansuefacio*, *mansuefio*, *mansues*, *mansuesco*, *mansuetarii*, *mitis*, *mitesco*, *mitigatio*, *mitigatorius*, *mitifico*, *mulceo*, *perdomo*, *perdomitus*, *prædomo*, *tractabilis*.

²⁾ *angustia*, *careo*, *compendium*, *egeo*, *egens*, *egentior*, *egenus*, *egestas*, *illiberaliter*, *indigeo*, *indigens*, *indigentia*, *indigus*, *inopia*, *interest*, *libitinaris* — *materiarius*, *materior*, *materis*, *necesse*, *necessitas*, *necessarius*, *necessarie*, *operæpretium*, *paucitas*, *penuria*, *pernecessarius*, *peropus*, *supparus*, *utensilia*.

³⁾ *abax*, *anconisci*, *argentarium*, *armamenta*, *aromatopola*, *aucupatorius*, *cæmentum*, *casteria*, *collabi*, *commotrión*, *condio*, *conditus*, *condimenta*, *condimentarius*, *discerniculum*, *familiarium*, *ferramentum*, *ferrumen*, *fomentum*, *hama*, *hedysmata*, *horarium*, *intinctus*, *inventarium* — *machina*, *materiarius*, *melicus*, *missilis*, *molile*, *nitella*, *obturamentum*, *offucia*, *organum*, *radula*, *retinacula*, *trudes*, *verber*, *volsella*.

De legyen ennyi elég a példákból. Számukat tetszés szerint szaporíthatnók s mindegyiköknél azt tapasztalnók, hogy az I. rész helyesírása újabbszerű, a maihoz jobban közelítő, a II. részé ellenben ódonabb és egészben véve, a codex-irodalom helyesírására emlékeztető. Az eltérés annyira következetes és szabályszerű, hogy — mint már előre bocsátottuk — az egészet teljes lehetetlen egy kéz munkájának tulajdonítani. Egész biztossággal kimondhatjuk, hogy Calepinus magyar szavainak összeírása nem egy ember munkája volt: legalább is ketten dolgoztak rajta. Sőt még azt is merem a helyesírásból következtetni, hogy a két munkatárs eleinte együtt dolgozott és csak a munka további folyamán osztozkodott meg a szerepen. Az első betű mind a két részben, t. i. egyfelől az *A*, másfelől az *M*, az első íveken igen vegyes orthographiával van írva. Az ékezés gondossága és annak teljes hiánya, ugyanazon szónak majd kemény, majd lágy spiranssal — hol *sz*, hol *z*-vel — való írása tarkán váltakoznak egymással, de csak az *A* és *M* betű elején. Utóbb az I. részben az egyik, a II. részben a másik orthographia jut kizárólagos szerepre. A két munkatárs, úgy látszik, csakhamar meggyőződött, hogy a váltakozva együttműködés sokkal fáradságosabb lenne, mintha a munkán megosztoznak és kiki maga végzi, a másiktól függetlenül, a maga részét.

A szók kiejtés szerinti írásmódjából s néhány jellemző tájszó többször előfordulásából még egy figyelemreméltó következtetést vonhatunk, t. i. a nyelvjárást illetőleg. A *dia* (idea), *balyókás* (delirus), *büg* (columbarium, cellares), *cserge* (gausappe, stragulum), *csitkó* (mannulus), *domika* (puls), *esztrag* (ciconia, pelargus), *fazakas* (figulus, plastes), *gyaka* (mergæ), *ját* (cognomines), *házhiu* (tectum), *ioliut* (jól ivott, appotus, potus, potulentus), *kóles* (clauis), *kosok* (chimastrium, rhonones), *pipe* (cheniscus), *suarcz* (cinctus), *zeke* (bardocucullus, sagum) s több efféle tájszó vagy tájejtés határozottan erdélyi nyelvjárássra vall, s ez alapon nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy Calepinus magyar munkatársai, miként már Bod Péter is gyanította, erdélyiek voltak, vagy legalább Erdélyben, az ott divatos nyelvjárás hatása alatt, írták össze a szókat a lyoni kiadás számára.

Calepinus tanulmányozása közben véletlenségből egy-két olyan helyre is bukkantam e szótárban, melyek arról tanúskodnak,

hogy a magyar megbízott nemcsak a magyar szók összegyűjtéséről s a szótárba illesztéséről gondoskodott, hanem önálló latin cikkekkel, betoldásokkal maga részéről is gyarapította az annyiak hangyaszorgalmával egybegyűjtött óriási szótári anyagot. Három cikkre bukkantam, melyek kétségkívül magyar író tollából származnak. Ezek t. i. a következők:

Acanthis. Az 1585-ki lyoni és 1590-ki baseli kiadásban két-két cikk szól az *acanthis*ről. Az első megvan már a baseli 1584-ik évi és a párisi 1578-iki kiadásban is, de a második csak a lyoniban van meg először. E második cikk a görög classikusokból vett idézetekben gazdagabb az elsőnél s főleg azért érdekes ránk nézve, mert az *acanthis* és *carduelis* nevű madarak közti különbség megbizonyítása végett a magyarokra hivatkozik, kik a csízt szintén megkülönböztetik a tingilicztől. E szöveget csak magyar írhatta. A lyoni szerkesztőknek bizonyára nem jutott volna eszébe, hogy két latin szó értelmének különbségét a megfelelő magyar szók értelmi különbségével igazolják. A cikk többi része arról tanúskodik, hogy a magyar munkatárs, ki e cikket a másikba való beillesztés végett beküldötte, a görög nyelvben és irodalomban kitűnő jártassággal bírt. A lyoni szerkesztők gondatlanságának, kik e cikket elfeledték a régivel összeilleszteni s külön lenyomatták az újat a régi után, köszönhetjük ez érdekes adatot a magyar munkatárs képzettségét s írói szerepét illetőleg.

Alum. Erről is két cikk szól: egy régi és egy új, mely megint a lyoni kiadásban van meg először. Az új cikk szabatosabb, idézetben gazdagabb az elsőnél s az alumot csakis magyarul tolmácsolja. Igen valószínű, hogy ezt a cikket is a magyar megbízott küldte be s hogy a szerkesztők ezt is tévedésből nyomatták le külön cikkkül.

Deus. — E cikk végére egy toldalék van függesztve, mely azt a furcsa állítást akarja bebizonyítani, hogy az *Isten* fogalmát kifejező szó, minden nyelvben 4 betűs, még a magyarban is az. E bizonyítás, mint gondolható, rendkívül eredeti,*) s ha célját

*) *Apud Ungaros quoque, si originem spectes nomen Dei, quatuor tantum constat literis: dicunt enim reverenter Isten, quod nomen etsi in specie quinque literis constare videatur, revera tamen si originem spectes, constabit tantum quatuor: descendit enim vox Ungarica ab aoristo secundo ἔστιν verbi ἔσται . . . . Duæ ergo literæ in nomine Vngarico, posite s et t*

nem is éri el, ránk nézve annyiban fontos, a mennyiben azt csakugyan bebizonyítja, hogy a czikk utolsó részét más mint hellenizáló magyar theologus nem írhatta. Calepinus egyéb kiadásai, melyekbe a magyar nyelv még nincs vagy már nincs fölvéve, ezt a bizonyítást mind mellőzik, úgy hogy a czikknek ez a toldaléka a magyar nyelv fölvételével jelenik meg, s elmaradásával tűnik el.

Eme három czikk *) — és számukat szorgalmasabb tanulmányozással bizonyosan még szaporítani lehetne — nézetem szerint arról tanúskodik, hogy Calepinus magyar referense jóhírű latinista és hellénista lehetett, ki nemcsak a magyar nyelv beiktatásáról gondoskodott, hanem új czikkekkal is hozzájárult a szótár bővítéséhez.

* * *

A fő kérdést: ki volt Calepinus magyar tolmácsa? vagyis ki volt az az ékesen szóló férfiú (vir disertissimus), kit a lyoni kiadók a magyar szók összegyűjtésével és a szótárba illesztésével megbíztak (provinciam mandaverunt) — legutójára hagytuk. Nevét, úgy látszik, készakarva titkolta el, mert már Molnár Albert, ki kortársa volt, nem bírta kipuhatolni. «Cuius nomen ego adhuc resciscere non potui», mondja Latin-Magyar Szótára I. kiadása előszavában. Bod Péter (l. c.) le is mond a reményről, hogy nevét valaha megtudhassuk. «Quis ille fuerit, qui tantum laborem omnino utilem ac necessarium perfecerit? nomen ipse celavit, jamque oblivionis sipario est involutum. Csak sejtelemképen mondja, hogy talán a Paduában, Bolognában, Genfben és a francia főiskolákon tanuló erdélyi nemesek valamelyike volt a magyar tolmács. Toldy

---

unica hac sigmatita ꝛ apud Græcos comprehenduntur: unde ratione originis etiam Ungaricum nomen quatuor literis *scribi debet*, hoc modo ІꝥꝢ. — És a Deus szó, eme *debet*-nek megfelelően, magyarul csakugyan *Isten auag* ІꝥꝢ-nek van írva a czikk elején is.

*) Kétségtelenül magyar ember, és pedig baranya-megyei, vagy éppen laskai születésű, írta a következő helyrajzi cikket is: «*Barouia*, Prouincia est Ungariæ, siue Pannoniæ inferioris, soli fertilitate, panis et præsertim vini abundantia et præstantia reliquas omnes ferè Vngariæ prouincias vincens, unde etiam Pannonum lingua nomen traxit Baranya, quasi *Bor annya*, mater vini. Hæc prouincia duplex est, superior cuius caput est Tholna, et inferior cuius metropolis Lasco, vtraque Danubio celebris.

Ferencz egyszerűen Calepinus Névtelené-nek nevezi s tudomást sem vesz a Sándor István Sokféléjében (VIII. 44.) megemlített hypothesisről, mely szerint: «Némellyek a Magyar Tolmátsának Szántó István nevű Jézsovitát mondják». Ugyanezt a hypothesis-t elevenítette föl legújabbán Rosty Kálmán S. J. a Könyvszemle 1881. évfolyamában (230. l.), hol is ezeket mondja: «Aratornak tulajdonítja a rendi hagyománya magyar részt Calepinus nagy szótárában». Okokat azonban, melyek e hypothesis vagy e hagyomány jogosultságát bizonyítanák, sem Sándor István, sem Rosty Kálmán nem hoznak föl.

Vizsgáljuk meg, vajjon előrebecsült tanulmányaink eredményét, Szántó István életrajzi adataival egybevetve, találunk-e bizonyítékokat, melyek mellette vagy ellene tanúskodnának.

Szántó István, vagy a mint magát latinosan nevezte, Arator István 1541-ben született a győri egyházmegyében. Fiatalon került Rómába s ott mint alumnus pontificius a theologiai tanfolyamot elvégezvén, pappá szenteltetett és 1561-ben Jézus társaságába lépett, Gréczben és Bécsben tanította a philosophiát. 1575-től 1580-ig ismét Rómában tartózkodik, mint vatikáni magyar poenitentarius. Ez állásában nagy tekintélyre és befolyásra tesz szert; az ő kérésére (Aratore nostro adnitate) alapítja XIII. Gergely pápa a Collegium Hungaricumot; az ő tanácsára és közbenjárására viszi be Báthory István a jezsuitákat Erdélybe. 1580-ban maga is Erdélybe megy, mint hitvitázó és hithirdető; részt vesz a híres váradi disputációban; 1588-ban a medgyesi országgyűlés által rendjével együtt Erdélyből kiűzetvén, barangoló és zaklatott életet folytat haláláig; 1605-ben Bocskay hajdúi s a velök szövetkezett törökök feldulván a Draskovich Györgytől alapított túróczyi rendházat, a romok között vesz mindene, «amissis bonis omnibus et scriptis quadraginta annorum». Meghalt Olmüczben, 1612-ben.*)

Arator István korának egyik elsőrangú hellenistája és hebraistája volt. «Vir fuit omnibus disciplinis apprime instructus et

---

*) Életrajzi adatai egy részét Horányiból (*Mem. hung. et provinc. etc.*) s Rosty Kálmánnak a *M. Könyvszemle*-ben (l. cit.) megjelent cikkéből vettem, más részét pedig egyenest Rosty tanár úr szíveségének köszönöm.

Græce Hebraiceque perdoctus.»*) Lefordította magyarra az Ó-Szöveget a héber, görög és latin szöveg összehasonlításával (ex collocatione Hebraici, Græci Latinique textus); kézírata azonban a türöczi rendház feldúlásakor örökre elveszett.

Az akkori világ középpontjában tanuló s ugyanott több ideig kimagasló álláson működő, tevékeny szellemű, magyar jezsuitának nagy tudománya s különösen a classikus nyelvekben és irodalomban való kitűnő jártassága, melyet az utókor is magasztalólag jegyzett föl róla, bizonyára nem maradt ismeretlen a korabeli tudósok előtt sem. Másfelől pedig tudjuk, hogy Cal. folytonosan javított és bővített új meg új kiadásainak szerkesztését valamint már az Aldus Manutiusok Velenczében, szintűgy Henric-petri Baselben s igen hihetőleg a lyoni kiadók is koruk és honuk legkiválóbb latinistáira bízta. Bod Péter azt állítja, hogy a lyoni Calepinust már 1587-ben is Passerat, a nagy hírű latinista és De la Cerda, a fejedelmi vérből származó jezsuita tanár, Vergilius és Tertullianus híres commentátora szerkesztette. Ha ezekre s különösen az utóbbira nézve talán téved is, minthogy De la Cerda 1579-ben még 20 éves sem igen volt, azt azonban jóformán bizonyosnak vehetjük, hogy a lyoni kiadás gondozásában az ottani híres jezsuita főiskola tanárainak mindenesetre részük volt. És ha ezek a magyar nyelvnek a szótárba való beiktatására alkalmas embert kerestek, választhattak volna-e híresebbet, előtök ismertebbet, tekintélyes állásánál és tudományánál fogva megbízhatóbb magyar férfiút, mint a Rómában élő, kitűnő rendtársat, Arator Istvánt? A megbízást a magyar szók összegyűjtésére és beillesztésére — minthogy a kiadóknak adott kir. szabadalom 1579 október 25-én kelt — valószínűleg 1579 végén vagy 1580 elején kapta, a mikor még Rómában lakott. Alig foghatott azonban a munkához, már 1580 folytán Erdélybe kellett mennie, hogy ott mint hit hirdető szolgálja egyházát. Ekkor már több rendtársa működött Erdélyben. Rosty Kálmán tanár úr szíves közlése szerint, ott volt abban az időben Leleszi János, mint Báthory Zsigmond nevelője, Ládý Bálint a székelyek között, Törösi György és Thományi Mátyás, ki mint tanár, ki mint prædicator. A szenvedélyes hittérítőnek (Pázmány

---

*) Nath. Sotvell, *Bibliotheca Script. Soc. Jes.* — Romæ 1676 pag. 746; ugyanigy Jöcher, *Allg. Gelehrten-Lexicon.* Leipzig, 1751. IV. 974.

Pétert is ő térítette meg¹⁾, a tevékeny agitatornak, ki fél Magyarország főurával levelezést folytat, korholva őket, ha hibába esnek s tőlük mégis kedvelve,²⁾ az ékesszóló disputatornak itt már bizonyára nem maradt elég ideje, hogy a Cal. révén magára vállalt óriási munkával 3—4 év alatt egymaga megbirkózhassék. Hihető, hogy erdélyi rendtársai közül kért föl egy-kettőt, vagy talán többeket is segítségül. Ez megmagyarázza a többféle kéz munkáját, a lényegesen eltérő írásmódot s az ingadozó helyesírást, a mit fentebb részletesen kimutattunk Cal. szótárában, valamint megmagyarázza az erdélyi tájszókat és az erdélyi kiejtés előfordulását is. Neki ezentúl valószínűleg csak a revisori és közbenjárói szerep maradt Erdély és Lyon között. Tőle, mint nagyhírű hellenistától eredeti czikkeket is bizonyára szívesen fogadtak a lyoni szerkesztők. Noha tehát az övé volt kétségtelenül a főérdem, hogy a lyoni 9 és utóbb a baseli 10 nyelv közé a magyart is fölvtették, ezen végzett munkájával, minthogy abból az oroszlánrészt társainak volt kénytelen átengedni, szerénytelenség nélkül nem lehetett volna dicsekednie, s ez talán az oka, hogy ebbeli munkássága emlékét csakis a hálás rendi hagyomány tartotta főn számunkra.

Vizsgálódásaink főbb eredményeit a következőkbe foglalhatjuk össze:

Calepinus első magyarnyelvű kiadása nem Baselben és nem 1590-ben, hanem Lyonban, 1585-ben jelent meg. Eme kiadásnak ugyancsak Lyonban még két változatlan lenyomata jelent meg 1586 és 1587-ben.

A baseli kiadás, a magyar nyelvet illetőleg, csak szolgai utánnyomása a lyoninak.

Az 1594-ben helynév nélkül kiadott Cal. Genfben jelent meg, nem pedig Frankfurtban.

Cal. magyar tolmácsa, minden valószínűség szerint, Szántó (Arator) István jezsuita volt, ki e munkát erdélyi vagy legalább Erdélyben működő rendtársaival 1580—1584 között végezte.

¹⁾ Horányi, I. cit.

²⁾ Fraknói, *Pázmány Péter. M. Tört. Elettirajzok.* II. évf. I. köt. 12. lap.

hazánkban. Székfoglaló *Bartal Antal* I. tagtól 1874. 182 l. 40 kr. — IV. szám. A határozott és határozatlan mondatról. *Barna Ferdinand* I. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. *Dr. Goldziher Ignác*tól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. — II. A németországi philológok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. *Budenz József* r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. szám. Az új szókról. *Fogarasi János* r. tagtól. 15 kr. — VIII. szám. Az új magyar orthologia. *Toldy Ferencz* r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. szám. Az ikés-es igékről. *Barna Ferdinand* I. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. szám. A nyelvújításról. *Szarvas Gábor* I. tagtól. 1875. 25 l. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. szám. Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. *Barna Ferdinand* lev. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. sz. A neo- és palaeologia ügyében. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. *Barna Ferdinand* lev. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — IV. szám. Brassai és a nyelvújítás. *Ballagi Mór* r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. szám. Emlékbeszéd Kriza János I. t. felett. *Szász Károly* I. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. szám. Művészet és nemzetiség. *Bartalus István* I. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. VII. szám. Aeschylus. *Télffy Iván* lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. szám. A mutató névmás hibás használata. *Barna Ferdinand* I. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. szám. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve. *Imre Sándor* I. tagtól. 1876. 97 l. 60 kr. — X. szám. Berczy Károly emlékezete. *Arany László* I. tagtól.

Hatodik kötet. 1876.

I. szám. A lágy aspiráták kiejtéséről a zendben. *Mayr Auréltól* 10 kr. — II. szám. A mandsuk szertartásos könyve. *Bálint Gábortól* 10 kr. — A rómaiak satirájáról és satirairóikról. *Dr. Barna Ignác* I. tagtól 20 kr. — IV. szám. A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. *Goldziher Ignác* I. tagtól. 50 kr. — V. Emlékbeszéd Jakab István I. t. fölött. *Szász Károly* r. tagtól 10 kr. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. *Szilágyi István* I. tagtól. II. *Vasváry Kozsolt*. III. *Révész Imre* I. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékbeszéd Mátray Gábor I. t. felett. *Bartalus István* I. tagtól 10 kr. — VIII. A mordvaiak történelmi viszonyosságai. *Barna Ferdinand* I. tagtól 20 kr. — IX. Eranos. *Télffy Iván* I. tagtól. 20 kr. — X. Az ikés-igékről. *Joannovits György* I. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. *Barna Ferdinand*. I. tagtól 50 kr. — II. Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasznolása. *Budenz József* r. tagtól 10 kr. — III. Lessing (székfoglaló). *Zichy Antal* I. tagtól. 20 kr. — IV. Kapesolat a Magyar és szuomi irodalom között. *Barna Ferdinand*. I. tagtól 10 kr. — Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. *Barna Ferdinand* I. tagtól. 30 kr. — VI. Rankavis Kleon új-görög drámája. *Télffy Iván* I. tagtól. Ára 30 krajcár. — VII. A nevek uk és ik személynéiről. *Imre Sándor* I. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. *Ballagi Mór* r. tagtól. 20 kr. — IX. A török tatár nép primitív culturájában az égi testek. *Vámbery Ármán* r. tagtól 10 kr. — X. Bátor László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. (Székfoglaló.) *Volf György* I. tagtól 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. *Dr. Ábel Jenő*től. 60 kr. — II. A mordvaiak pogány istenei s ünnepi szertartásai. *Barna Ferdinand* I. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp utazásomból. *Dr. Genetz Arvid*től. 20 kr. — IV. Tanulmány a japáni művészetéről. *Gr. Zichy Ágost*től. 1 frt. — V. Emlékbeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmádon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta *Szász Károly* r. t. 10 kr. — VI. Ükknopohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — VII. Az ugynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-ind-ban. *Mayer Auréltól*. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. *Dr. Ábel Jenő*től. 80 kr. — IX. Ujperzsa nyelvjárások. *Dr. Pozder Károly*tól. 50 kr. — X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló *Imre Sándor* r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. *Budenz J.* r. tagtól 10 kr. — II. A Boro-Budur Jáva szigetén. *Dr. gr. Zichy Ágost* I. tagtól 40 kr. — III. Nyelviünk újabb fejlődése. *Ballagi Mór* r. tagtól 20 kr. — IV. A hunnok és avarok nem-

zetisége. *Vámbéry Ármin* r. tagtól. 30 kr. — A Kún-vagy Petrarka-codex és a kúnok. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 30 kr. — VI. Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag felett. *Szász Károly* r. tagtól. 10 kr. — VII. Ős vallásunk főistenei. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer aesthetikája *Dr. Ruzsicska Kálmántól* 10 kr. — IX. Ős vallásunk kisebb isteni lényei és áldozat szertartásai. *Barna F. l.* tagtól 30 kr. — X. Lessing mint philologus. *Dr. Kont Ignácztól* 30 kr. — XI. Magyar egyházi népének a XVIII. századból. Székfoglaló. *Bogisich Mihály* l. tagtól. 50 kr. — XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. *Simonyi Zsigmond* l. tagtól 20 kr.

Tizedik kötet.

I. A jelentéstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló.) *Simonyi Zsigmond* l. tagtól. 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar hünmonda. (Székfoglaló.) *Heinrich Gusztáv* l. tagtól. 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és a szómi irodalmi társaság. *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — IV. Értsük meg egymást. (A neologia és orthologia ügyében.) *Joannovics György* t. tagtól. 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. *Ballagi Mór* r. tagtól 10 kr. — VI. Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusaival. Miveltségtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropikájához.) *Dr. Petz Vilmos* tanártól. 60 kr. — Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. *Szász Károly* r. tagtól 10 kr. — VIII. Canticale et Passionale Hungaricum. *Bogisich Mihály* l. tagtól. 30 kr. — IX. Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. *Jakab Elek* l. tagtól. 50 kr. — X. Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kútag felett *Dr. Heinrich Gusztáv* lev. tagtól. 40 kr. — XI. Ujabb adalékok a magyar zene történelméhez *Bartalus István* l. tagtól. 40 kr. — XII. A magyar romanticismus. (Székfoglaló.) *Bánóczi József* l. tagtól. 10 kr. — XIII. Ujabb adalék a magyar zene történelméhez. *Bartalus István* l. tagtól. 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I. Ugor vagy török-tatár eredeti-e a magyar nemzet? *Hunfalvy Pál* r. tagtól. 20 kr. — II. Ujgörgő irodalmi termékek. *Dr. Telfy Iván* l. tagtól. 40 kr. — III. Középkori görög verses regények. *Dr. Telfy Iván* l. tagtól. 30 kr. — IV. Idegen szók a görögben és latinban. *Dr. Pozder Károlytól*. 50 kr. — V. A csuvasokról. *Vámbéry Ármin* r. tagtól 30 kr. — VI. A számlálás módjai és az év hónapjai. *Hunfalvy Pál* r. tagtól 20 kr. — VII. Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. *Majláth Béla* l. tagtól. 10 kr. — VIII. Káldi György nyelve. *Dr. Kiss Ignácztól*. 50 kr. — IX. A Muhammedán jogtudomány eredetéről. *Goldziher Ignác* l. tagtól 10 kr. — X. *Vámbéry Ármin* «A magyarok eredete című műve néhány főbb állításának bírálata. *Barna Ferdinánd* l. tagtól 60 kr. — XI. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a nyelvőr. *Ballagi Mór* r. tagtól. 20 kr. — XII. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. Válaszom *Hunfalvy Pál* bírálati megjegyzéseire. *Vámbéry Ármin* r. tagtól. 30 kr.

Tizenkettedik kötet.

I. Seneca tragédiái. *Dr. Kont Ignácztól*. 60 kr. — II. Szombatos codexek. *Dr. Nagy Sándortól*. 30 kr. — III. A reflexiv és vallásérkölesi elem a költészetben s Longfellow. Székfoglaló. *Szász Béla* l. tagtól. 30 kr. — IV. A belviszonyragok használata a magyarban. *Kúnos Ignác* és *Munkácsi Bernáttól*. 50 kr. — V. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. *Vámbéry Ármin* r. tagtól. 50 kr. — VI. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? *Volf György* l. tagtól. 50 kr. — VII. A kasztamuni-i török nyelvjárás. *Irta Thury József*. 50 kr. — VIII. Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. *Telfy Iván* l. tagtól. 20 kr. — IX. Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. *Kálmány Lajostól*. 20 kr. — X. A mondat dualismusa. *Brassai Sámuel* r. tagtól. 60 kr. — XI. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről. *Gr. Kuun Géza* t. tagtól. 40 kr. — XII. Isota Nogarola. (Székfoglaló.) *Abel Jenő* l. tagtól. 50 kr.

Tizenharmadik kötet.

I. Kudrun, a monda és az eposz. *Heinrich G. l.* tagtól. 40 kr. — II. A votják nép multja és jelene. *Barna F. l.* tagtól. 30 kr. — III. Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. *Goldziher I. l.* tagtól. 40 kr. — IV. A homeroszi Demeter-hymnusról. *Abel Jenő* l. tagtól. 50 kr. — V. A votjakok pogány vallásáról. *Barna Ferdinánd* l. tagtól. 20 kr. — VI. A régi magyar nyelv szótára. *Szarvas Gábor* r. tagtól. 10 kr.